

Лекція 07

Замикання відношень

План лекції

- **Операції над булевими матрицями**
- **Операції над відношеннями через матриці відношень**
- **Замикання відношень**
  - **Рефлексивне замикання відношення**
  - **Симетричне замикання відношення**
  - **Транзитивне замикання відношення. Алгоритм Воршалла**

Замикання відношень

Операції над булевими матрицями

Уведемо операції над булевими матрицями (тобто матрицями з елементами 0 і 1).

Диз'юнкція булевих $m \times n$ матриць P та Q – це $m \times n$ матриця $Z = P \vee Q$, елементи якої $z_{ij} = p_{ij} \vee q_{ij}$, де $i=1, \dots, m, j=1, \dots, n$.

Кон'юнкція булевих $m \times n$ матриць P та Q – це $m \times n$ матриця $Z = P \wedge Q$, елементи якої $z_{ij} = p_{ij} \wedge q_{ij}$, де $i=1, \dots, m, j=1, \dots, n$.

Нехай P – $m \times k$ матриця, Q – $k \times n$ матриця. Тоді *булевий добуток* матриць P та Q – це $m \times n$ матриця $Z = P \odot Q$, елементи якої

$$z_{ij} = (p_{i1} \wedge q_{1j}) \vee (p_{i2} \wedge q_{2j}) \vee \dots \vee (p_{ik} \wedge q_{kj}),$$

або, коротше,

$$z_{ij} = \bigvee_{r=1}^k (p_{ir} \wedge q_{rj}),$$

де $i=1, \dots, m, j=1, \dots, n$.

Зазначимо, що булевий добуток матриць обчислюють за аналогією зі звичайним добутком цих матриць

$$z_{ij} = \sum_{r=1}^k (p_{ir} \cdot q_{rj}) \text{ (тобто «рядок на стовпчик»),}$$

тільки множення замінено на кон'юнкцію $\wedge$, а додавання – на диз'юнкцію $\vee$.

Приклад. Знайти булевий добуток матриць **A** і **B**, якщо

$$\mathbf{A} = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{bmatrix}, \quad \mathbf{B} = \begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 1 \end{bmatrix}.$$

Булевий добуток $\mathbf{A} \odot \mathbf{B}$ обчислюємо так

$$\begin{aligned} \mathbf{A} \odot \mathbf{B} &= \begin{bmatrix} (1 \wedge 1) \vee (0 \wedge 0) & (1 \wedge 1) \vee (0 \wedge 1) & (1 \wedge 0) \vee (0 \wedge 1) \\ (0 \wedge 1) \vee (1 \wedge 0) & (0 \wedge 1) \vee (1 \wedge 1) & (0 \wedge 0) \vee (1 \wedge 1) \\ (1 \wedge 1) \vee (0 \wedge 0) & (1 \wedge 1) \vee (0 \wedge 1) & (1 \wedge 0) \vee (0 \wedge 1) \end{bmatrix} \\ &= \begin{bmatrix} 1 \vee 0 & 1 \vee 0 & 0 \vee 0 \\ 0 \vee 0 & 0 \vee 1 & 0 \vee 1 \\ 1 \vee 0 & 1 \vee 0 & 0 \vee 0 \end{bmatrix} \\ &= \begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 1 \\ 1 & 1 & 0 \end{bmatrix}. \end{aligned}$$

Булевий степінь для булевих $n \times n$ матриць (позначають як $A^{[r]}$, r – натуральне) означають так:

$$A^{[r]} = \underbrace{A \odot A \odot \dots \odot A}_{r \text{ разів}}$$

Це означення коректне, оскільки булевий добуток матриць асоціативний. За означенням вважають $A^{[0]} = I_n$, де I_n – одинична $n \times n$ матриця.

Операції над відношеннями через матриці відношень

Операції над відношеннями легко виразити через матриці, які задають ці відношення. Переконатись у цьому пропонується самостійно (для цього потрібно проаналізувати означення відповідних операцій над відношеннями та над булевими матрицями).

$$\begin{aligned}M_{R_1 \cup R_2} &= M_{R_1} \vee M_{R_2}, \\M_{R_1 \cap R_2} &= M_{R_1} \wedge M_{R_2}.\end{aligned}$$

$$M_{S \circ R} = M_R \odot M_S.$$

Зверніть увагу на порядок множення матриць!!!

$$M_{R^k} = (M_R)^{[k]}.$$

Зауваження. Для **транзитивності** відношення потрібно, щоб булевий квадрат матриці відношення (булевий добуток матриці самої на себе) був «менше чи дорівнював» матриці відношення. Це означає таке: якщо (i, j) елемент булевого квадрату цієї матриці дорівнює 1, то (i, j) елемент самої матриці також дорівнює 1. Це випливає з того, що коли для відношення R виконується умова $R^2 \subset R$, то R – транзитивне.

Замикання відношень

Нехай R – відношення на множині A . Воно може не мати деяких властивостей. Наприклад, це відношення може не бути рефлексивним, симетричним або транзитивним.

Замиканням відношення R за властивістю q називають найменше відношення S , яке має властивість q і таке, що $R \subset S$. Термін „найменше відношення” означає, що S є підмножиною будь-якого відношення S , для якого виконуються умови:

- 1) S має властивість q ,
- 2) $R \subset S$.

Рефлексивне замикання відношення.

Приклад. Відношення $R=\{(1, 1), (1, 2), (2, 1), (3, 2)\}$ на множині $A=\{1, 2, 3\}$ не рефлексивне. Щоб отримати **рефлексивне** замикання відношення R , додамо пари $(2, 2)$ та $(3, 3)$, бо лише цих пари вигляду (a, a) немає в R . Очевидно, що це нове відношення рефлексивне, і R – його підмножина. Більше того, нове відношення являє собою підмножину будь-якого рефлексивного відношення S , для якого $R\subset S$. Отже, ми справді одержали рефлексивне замикання відношення R .

З останнього прикладу зрозумілий спосіб побудови рефлексивного замикання: достатньо додати до відношення R усі ті пари (a, a) , де $a\in A$, яких немає в R . Отже, рефлексивне замикання R дорівнює $R\cup\Delta$, де $\Delta=\{(a, a): a\in A\}$. Відношення Δ на множині A називають *діагональним*.

Симетричне замикання відношення.

Приклад. Відношення $R = \{(1, 1), (1, 2), (2, 2), (2, 3), (3, 1), (3, 2)\}$ на множині $A = \{1, 2, 3\}$ не симетричне. Для отримання **симетричного** замикання R додамо пари $(2, 1)$ і $(1, 3)$, бо лише цих пар вигляду (b, a) , для яких $(a, b) \in R$, немає в R . Очевидно, це нове відношення симетричне, а R – його підмножина. Окрім того, воно являє собою підмножину будь-якого симетричного відношення S , для якого $R \subset S$. Отже, ми справді одержали симетричне замикання відношення R .

Наведені міркування мають загальний характер: для отримання симетричного замикання потрібно додати всі такі пари (b, a) , що $(b, a) \notin R$, але $(a, b) \in R$. Отже, симетричне замикання відношення R дорівнює $R \cup R^{-1}$, де $R^{-1} = \{(b, a) \mid (a, b) \in R\}$.

Транзитивне замикання відношення. Алгоритм Воршалла.

Як знайти **транзитивне** замикання відношення R ? Спочатку на прикладі покажемо, що попередня методика не приведе до успіху.

Приклад. На множині $\{1, 2, 3, 4\}$ задано відношення $R=\{(1, 3), (1, 4), (2, 1), (3, 2)\}$. Очевидно, воно не транзитивне: не вистачає пар $(1, 2), (2, 3), (2, 4), (3, 1)$. Додавши ці пари, отримаємо відношення $R_1=\{(1, 3), (1, 4), (2, 1), (3, 2), (1, 2), (2, 3), (2, 4), (3, 1)\}$. Воно також не транзитивне, бо містить пари $(3, 1)$ та $(1, 4)$, але не містить пари $(3, 4)$.

Отже, побудувати транзитивне замикання відношення складніше, ніж рефлексивне чи симетричне. Покажемо, як це можна зробити.

Шляхом в орієнтованому графі G від вершини a до вершини b називають послідовність дуг $(x_0, x_1), (x_1, x_2), \dots, (x_{n-1}, x_n)$ графа G , де n – невід’ємне ціле, $x_0 = a$, $x_n = b$, така, що в цій послідовності термінальна вершина кожної дуги та сама, що й ініціальна вершина наступної дуги шляху. Число n – кількість ребер шляху – називають його довжиною. Сам шлях можна позначити як послідовність вершин, через які він проходить: $x_0, x_1, x_2, \dots, x_n$. (Шлях довжиною n проходить через $n+1$ вершину.) Ми розглядаємо порожню множину дуг як *шлях довжиною нуль* від a до a . Шлях довжиною $n \geq 1$, який починається і закінчується в одній і тій самій вершині називають *циклом*.

Шляхом у відношенні R від елемента a до елемента b називають послідовність елементів $a, x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, b$ множини A таких, що $(a, x_1) \in R, (x_1, x_2) \in R, \dots, (x_{n-1}, b) \in R$. Покажемо, що процедура відшукування транзитивного замикання відношення R еквівалентна процедурі визначення того, які пари вершин з’єднано шляхом. Зазначимо, що шлях у відношенні R від a до b відповідає шляху з вершини a у вершину b в графі G_R цього відношення.

Теорема. Нехай R – відношення на множині A . Шлях довжиною n від елемента a до елемента b у відношенні R існує тоді й лише тоді, коли $(a, b) \in R^n$.

Доведення. Застосуємо математичну індукцію. За означенням, шлях від елемента a до елемента b довжиною 1 існує тоді й лише тоді, коли $(a, b) \in R$. Отже, теорема справджується для $n = 1$.

Гіпотеза індукції: нехай теорема справджується для цілого невід'ємного n . Шлях довжиною $n+1$ існує тоді й лише тоді, коли є такий елемент $c \in A$, що існує шлях довжиною *один* від елемента a до елемента c (тобто, $(a, c) \in R$) та існує шлях довжиною n від елемента c до елемента b (тобто, $(c, b) \in R^n$). Отже, з урахуванням індуктивної гіпотези, шлях довжиною $n+1$ з a в b існує тоді й лише тоді, коли існує такий елемент $c \in A$, що $(a, c) \in R$ та $(c, b) \in R^n$. Але такий елемент c існує тоді й лише тоді, коли $(a, b) \in R^{n+1}$. Отже, шлях довжиною $n+1$ існує тоді й лише тоді, коли $(a, b) \in R^{n+1}$. Теорему доведено.

Нехай R – відношення на множині A . З'єднувальним називають відношення R^* , яке складається з таких пар (a, b) , що існує шлях від елемента a до елемента b у відношенні R .

Отже, з урахуванням щойно сформульованої теореми, маємо $R^* = \bigcup_{k=1}^{\infty} R^k$.

Приклад. Нехай відношення R задано на множині всіх станцій метро в м. Київ і складається з усіх пар (a, b) таких, що можна без пересадок проїхати від станції a до станції b . Тоді відношення R^n складається з усіх пар (a, b) таких, що можна проїхати від a до b , зробивши щонайбільше $n-1$ пересадку. Відношення R^* складається з усіх пар (a, b) таких, що можна проїхати від a до b , зробивши стільки пересадок, скільки потрібно.

Теорема. Транзитивне замикання відношення R дорівнює з'єднувальному відношенню R^* .

Доведення. Очевидно, що $R \subset R^*$ за означенням. Потрібно довести:

1) відношення R^* – транзитивне;

2) $R^* \subset S$, де S – будь-яке транзитивне відношення таке, що $R \subset S$.

1. Нехай $(a, b) \in R^*$, $(b, c) \in R^*$. Звідси випливає, що існує шлях від елемента a до елемента b та шлях від елемента b до елемента c у відношенні R . Отже, існує шлях від елемента a до елемента c у відношенні R (він проходить через елемент b). Звідси випливає, що $(a, c) \in R^*$, тобто відношення R^* – транзитивне.

2. Нехай відношення S транзитивне та $R \subset S$. Оскільки S транзитивне, то $S^k \subset S$ за теоремою про властивість степеня транзитивного відношення. За означенням $S^* = \bigcup_{k=1}^{\infty} S^k$, тому, враховуючи, що $S^k \subset S$, маємо $S^* \subset S$. З умови $R \subset S$ випливає $R^* \subset S^*$, бо кожний шлях в R – це також шлях в S . Отже, $R^* \subset S^* \subset S$. Звідси випливає, що для будь-якого транзитивного відношення S такого, що $R \subset S$, виконується $R^* \subset S$. Це означає, що відношення R^* – транзитивне замикання відношення R . Теорему доведено.

Лема. Нехай R – відношення на n -елементній множині A . Якщо в R існує шлях довжиною щонайменше один від a до b , то існує шлях від a до b , довжина якого не перевищує n . Більше того, коли $a \neq b$, якщо в R існує шлях від a до b довжиною щонайменше один, то існує шлях від a до b , довжина якого не перевищує $n - 1$.

Доведення цієї леми ми тут не наводимо.

Із цієї леми випливає, що транзитивне замикання відношення R є об'єднанням $R, R^2, R^3, \dots$, та R^n . Це випливає з того, що шлях в R^* між двома вершинами є тоді і тільки тоді, коли є шлях між цими вершинами в R^i для якогось $i \leq n$. Тому

$$R^* = \bigcup_{k=1}^n R^k = R \cup R^2 \cup R^3 \cup \dots \cup R^n,$$

і матричне подання об'єднання відношень є диз'юнкцією матриць цих відношень. Отже матриця транзитивного замикання відношення дорівнює диз'юнкції матриць перших n степенів матриці відношення R . Цей результат складає зміст наступної теореми.

Теорема. Нехай M_R матриця відношення R на множині з n елементів. Тоді

$$M_{R^*} = M_R \vee (M_R)^{[2]} \vee (M_R)^{[3]} \vee \dots \vee (M_R)^{[n]}.$$

Згідно з алгоритмом, заснованим на цій формулі, для обчислення матриці M_{R^*} потрібно $O(n^4)$ операцій. Ефективнішим для побудови матриці M_{R^*} є алгоритм С. Воршалла (S. Warshall), який вимагає $O(n^3)$ операцій. Розглянемо цей алгоритм.

Припустімо, що R – відношення на n -елементній множині A . Нехай $a_1, a_2, \dots, a_n$ – довільна нумерація елементів цієї множини. В алгоритмі Воршалла використовують *концепцію внутрішніх вершин шляху*. Внутрішніми вершинами шляху $a, x_1, x_2, \dots, x_{r-1}, b$ називають вершини $x_1, x_2, \dots, x_{r-1}$.

Алгоритм Воршалла будує послідовність булевих матриць $W^{(0)}, W^{(1)}, \dots, W^{(n)}$, де $W^{(0)} = M_R$ – матриця відношення R . Елементи матриці $W^{(k)}$ позначимо як $w_{ij}^{(k)}$. Якщо існує шлях із вершини a_i у вершину a_j такий, що всі його **внутрішні** вершини містяться в множині $\{a_1, a_2, \dots, a_k\}$, утвореній **першими** k вершинами, то $w_{ij}^{(k)} = 1$, а ні, то $w_{ij}^{(k)} = 0$. Перша й остання вершини такого шляху можуть і не належати множині вершин $\{a_1, a_2, \dots, a_k\}$. Зазначимо, що $W^{(n)} = M_{R^*}$. Справді, елемент цієї матриці $w_{ij}^{(n)}$ дорівнює 1 тоді й лише тоді, коли існує шлях із вершини a_i до вершини a_j , внутрішні вершини якого належать множині $\{a_1, a_2, \dots, a_n\}$, а це множина всіх вершин.

Рис. 1

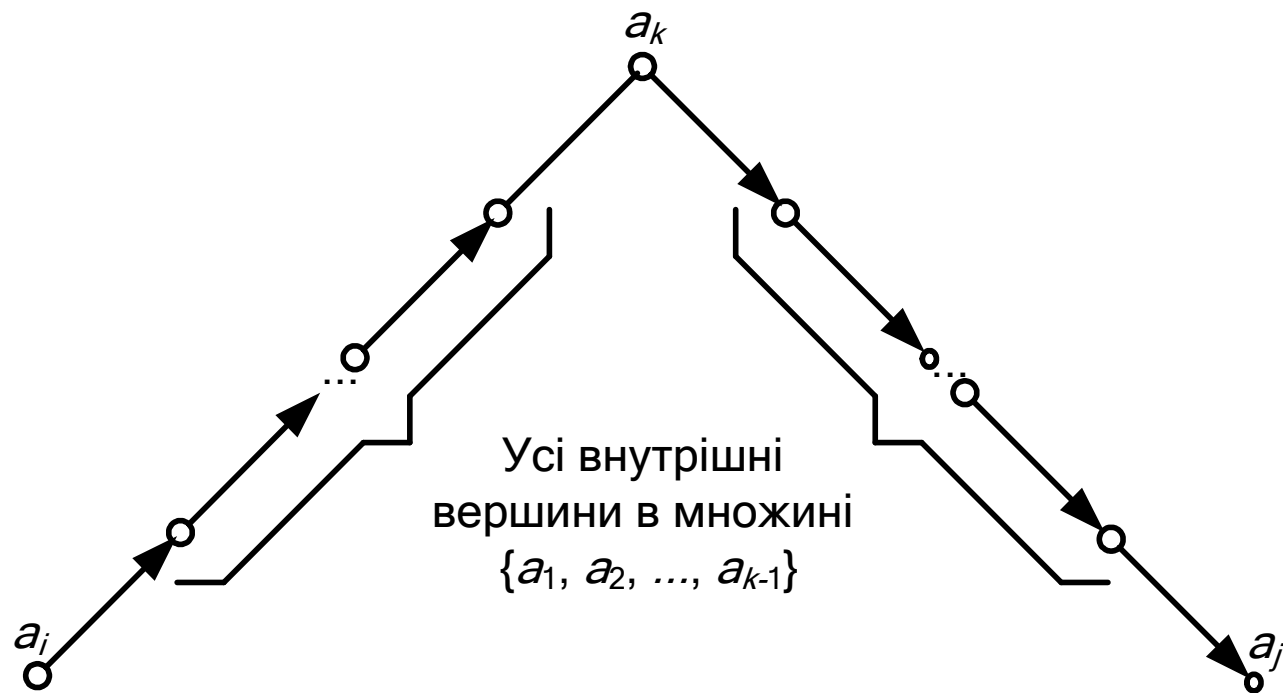

Рис. 2

Алгоритм Воршалла ефективно обчислює матрицю $W^{(k)}$ за матрицею $W^{(k-1)}$. Шлях із вершини a_i у вершину a_j із внутрішніми вершинами в множині $\{a_1, a_2, \dots, a_k\}$ існує лише в двох випадках.

1. Якщо існує шлях із вершини a_i у вершину a_j із внутрішніми вершинами лише в множині $\{a_1, a_2, \dots, a_{k-1}\}$ (рис. 1);

2. Якщо існує шлях із вершини a_i у вершину a_k та шлях із вершини a_k у вершину a_j , і кожний із цих шляхів має внутрішні вершини лише в множині $\{a_1, a_2, \dots, a_{k-1}\}$ (рис. 2).

У випадку 1 шлях існує тоді і лише тоді, коли $w_{ij}^{(k-1)} = 1$; у випадку 2 – коли обидва елементи $w_{ik}^{(k-1)}$ та $w_{kj}^{(k-1)}$ дорівнюють 1. Отже,

$$w_{ij}^{(k)} = w_{ij}^{(k-1)} \vee (w_{ik}^{(k-1)} \wedge w_{kj}^{(k-1)}), k=1, 2, \dots, n.$$

Наведемо першу версію алгоритму Воршалла на псевдокодi (Kenneth H. Rosen, seventh edition, P. 606).

Алгоритм Воршалла, версія 1

procedure *Warshall* ($\mathbf{M}_R : n \times n$ zero-one matrix)

$\mathbf{W} := \mathbf{M}_R$

for $k := 1$ **to** n

for $i := 1$ **to** n

for $j := 1$ **to** n

$w_{ij} := w_{ij} \vee (w_{ik} \wedge w_{kj})$

return $\mathbf{W}$ { $\mathbf{W} = [w_{ij}]$ is $\mathbf{M}_{R^*}$ }

Для практичної реалізації останню формулу зручно перетворити так:

$$\begin{aligned} w_{ij}^{(k)} &= w_{ij}^{(k-1)} \vee (w_{ik}^{(k-1)} \wedge w_{kj}^{(k-1)}) = (w_{ij}^{(k-1)} \vee w_{ik}^{(k-1)}) \wedge (w_{ij}^{(k-1)} \vee w_{kj}^{(k-1)}) = \\ &= \begin{cases} w_{ij}^{(k-1)} \vee w_{kj}^{(k-1)}, & \text{якщо } w_{ik}^{(k-1)} = 1, \\ w_{ij}^{(k-1)}, & \text{якщо } w_{ik}^{(k-1)} = 0. \end{cases} \end{aligned}$$

Окрім того, очевидно, що в разі $i=k$ дії в першому рядку формули можна не виконувати.

Отже,

$$w_{ij}^{(k)} = \begin{cases} w_{ij}^{(k-1)} \vee w_{kj}^{(k-1)}, & \text{якщо } i \neq k \text{ та } w_{ik}^{(k-1)} = 1, \\ w_{ij}^{(k-1)}, & \text{якщо } i = k \text{ чи } w_{ik}^{(k-1)} = 0. \end{cases}$$

Остання формула дає таке правило переходу від матриці $W^{(k-1)}$ до матриці $W^{(k)}$: *для значень $i \neq k$ в разі $w_{ik}^{(k-1)} = 1$ замінити i -й рядок матриці $W^{(k-1)}$ на диз'юнкцію i -го й k -го рядків цієї матриці.* Нижче подано другу версію алгоритму Воршалла на псевдокоді.

Алгоритм Воршалла, версія 2

procedure *Warshall* ($\mathbf{M}_R : n \times n$ zero-one matrix)

$\mathbf{W} := \mathbf{M}_R$

for $k := 1$ **to** n

for $i := 1$ **to** n

if $(i \neq k) \wedge (w_{ik} = 1)$ **then**

for $j := 1$ **to** n

$w_{ij} := w_{ij} \vee w_{kj}$

return $\mathbf{W}$ { $\mathbf{W} = [w_{ij}]$ is $\mathbf{M}_{R^*}$ }

Приклад. Відношення задано матрицею M_R . Для $k=1$ перший рядок залишаємо без змін ($i=k$), другий і третій рядки заміняємо на диз'юнкцію кожного з них із першим:

$$W^{(0)} = M_R = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \end{pmatrix} \quad W^{(1)} = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 1 \\ 1 & 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \end{pmatrix}$$

Для $k=2$ отримаємо, що $W^{(2)}=W^{(1)}$, бо всі елементи другого стовпця матриці $W^{(1)}$ нульові.

Далі, для $k=3$ одержимо:

$$W^{(3)} = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 1 \\ 1 & 0 & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 1 \end{pmatrix},$$

і, нарешті, коли $k=4$ матимемо остаточний результат – матрицю транзитивного замикання:

$$M_{R^*} = W^{(4)} = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 1 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 1 \end{pmatrix}.$$

Stephen Marshall

(November 15, 1935 – December 11, 2006)

Після закінчення Гарварду Воршалл працював в ORO (Operation Research Office), де виконував наукові дослідження та розробки для армії Сполучених Штатів. У 1958 році він покинув ORO, щоб перейти у компанію під назвою Technical Operations, де він допоміг побудувати лабораторію досліджень і розробок для військових програмних проектів. У 1961 році він покинув Technical Operations, щоб заснувати Massachusetts Computer Associates. Пізніше, ця компанія стала частиною Applied Data Research (ADR). Після злиття, Воршалл зайняв місце у раді директорів ADR і керував різними проектами. Він залишив ADR в 1982 році та викладав щотижневий клас біблійним івритом у Temple Ahavat Achim у м. Глостер, штат Массачусетс.